

UOT:81.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MODAL SÖZLƏRİN FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Musayeva Aynur Tofiq qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
1972aynurum@inbox.ru

Xülasə: Modal sözlər ifadə olunan fikrə münasibət bildirməklə yanaşı, cümlə vahidlərinin təşkilində də müəyyən rol oynayır. Mənşəcə müstəqil leksik vahidlərdən yaranan və leksik mənaya malik olmayan modal sözlərin sintaktik funksiyası olmadığı kimi, söz yaradıcılığı prosesində də iştirak edə bilmir. Onlar tərkib hissəsi olduğu sintaktik vahiddə əlavə məna çalarları yaradır.

Modal sözlər bəzən tərkibcə fərqli variantlar əmələ gətirir və paralel şəkildə bunlardan istifadə olunur. Bu paralellər mətnə məna çalarları ilə fərqlənir. Modal sözlərin bəzi bağlayıcılarla işlənməsi cümlədə təsdiq, müqayisə, bənzətmə çalarları yaradır, yaxud qüvvətləndirir.

Modal sözlərin cümlə daxilində mövqeyi onların funksionallığına bu və ya digər dərəcədə təsirsiz qalmır. Modal sözlərin cümlədə yanaşı işlənməsi onların məna qüvvətləndirilməsinə səbəb olur. Modal sözlərin danışq dili forması da yazılı ədəbi dildə işlədilir və fonetik paralellik əmələ gətirir. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin əlaqələnməsində bəzi modal sözlər iştirak edir. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər cümlə şəklində də işləyə bilər.

Açar sözlər: modalıq, nitq hissəsi, leksik vahidlər, morfoloji funksiya

Key words: modality, part of speech, lexical units, morphological function

Ключевые слова: модальность, часть речи, лексические единицы, морфологическая функция

Azərbaycan dilində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən köməkçi nitq hissələrindən biri modal sözlərdir. Cümlədə ifadə olunan fikrə münasibət bildirən belə sözlər sintaktik vahidin həm məna, həm də quruluş-forma cəhətdən təşkilində əvəzsiz rol oynayır. Düzdür, elə cümlə nümunələri olur ki, modalıq bildirən sözlərin bu və ya digər şəkildə iştirakına ehtiyac qalmır. Tədqiqatçılara görə, Azərbaycan dilində, o cümlədən türk dillərində feilin şəkilləri feili xəbərlə cümlələrdə modalıq kateqoriyasını ifadə etmək üçün tamamilə kifayətdir. Buna görə də bir sıra Avropa dillərində olan modal feillər Azərbaycan dilində yoxdur... İsmi xəbərlə cümlələrdə isə modalıq müəyyən sözlərin yardımı ilə yaranmışdır (bax: 7, s. 462). Modal sözlər leksik mənaya malik olmadığı kimi, heç bir morfoloji əlamət qəbul etmir və sintaktik vəzifə yerinə yetirmir. Modal sözlərin əksəriyyəti də digər köməkçi nitq hissələri kimi müstəqil leksik vahidlərdən yaranmışdır. Görünür, bu səbəbdəndir ki, onlar öz morfoloji funksiyasını yerinə yetirməklə bərabər, tərkib hissəsi olduğu sintaktik vahiddə əlavə məna çalarları yaradır. Modal sözlərin məna növləri haqqında ayrı-ayrı qrammatika kitablarında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Elmi ədəbiyyatda modal sözlərin məna növlərinin modalıq kateqoriyasının növlərinə uyğun gəldiyi göstərilir və aşağıdakı kimi təsnif edilir: həqiqilik bildirən, ehtimal bildirən və zəruriyyət bildirən modal sözlər (bax: 7, s. 466). M.Hüseynzadə yazır ki, modal sözlərin məna növləri gerçəkliyə qarşı münasibətin müxtəlifliyindən irəli gəlir. Bu cəhətdən o modal sözləri dörd qrupa ayırır: gerçəkliyə münasibətin dərəcəsini bildirənlər, cümlədə ifadə olunan fikrə emosional münasibət bildirənlər, nəticə və davamiyyət bildirənlər, bənzətmə və müqayisə bildirənlər (5, s. 266).

Q.Kazımov isə aşağıdakı bölgünü tədris baxımından daha əlverişli hesab edir: “yəqinlik bildirənlər, güman, ehtimal, şübhə bildirənlər, bənzətmə, müqayisə bildirənlər, nəticə, sıra, ümumiləşdirmə bildirənlər, mənbə və istinad bildirənlər” (6, s. 385-387).

Modal sözlər əsasən cümlənin ümumi məzmununa aid olub modallıq mənasını qüvvətləndirir. *Elə bil*, bütün dünyanı mənə verirlər. *Deyəsən*, heç məni görmədilər (3, s. 57). Verilmiş nümunələrdəki modal sözlərin heç birini konkret sözlərə aid mənə tutumu ilə əlaqələndirmək mümkün deyil. Cümlədə götürülmüş ayrıca leksik vahidlərin heç biri bunlarla qrammatik və mənə əlaqəsi yarada bilmir. Bu səbəbdəndir ki, cümlədə modallığı yaradan və qüvvətləndirən sözlər sintaksisdə «qrammatik baxımdan cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər» adlandırılır.

Morfologiyada modal sözlərin müəyyən qismi komponent tərkibinə görə bir-birindən fərqlənən variantlar əmələ gətirir və bu paralellərdən mətnlərdə eyni şəkildə istifadə oluna bilər. Məsələn: bəlkə-bəlkə də, güman-güman ki, heyf-heyf ki, demək-demək ki, elə bil-elə bil ki, beləliklə-beləliklə də, guya-guya ki, və s. Bədii mətnlərdə bu cür paralellər müxtəlif çalarlar yarada, yaxud heca, ölçü, həcm baxımdan fərqlənən nəzm və nəsrə yazılmış mətnlərdə müxtəlif funksionallıqlar nümayiş etdirə bilər. Nümunələrdən göründüyü kimi oxşar modal sözlərin komponent tərkibi bağlayıcıların iştirakı baxımından bir-birindən seçilir. Bağlayıcılar yerinə yetirdiyi vəzifəyə uyğun olaraq yanaşı işləndiyi sözə məxsus modallıq anlayışının güclü şəkildə ifadəsinə xidmət edir. Məsələn, bənzətmə və müqayisə bildirən *elə bil* modal sözünün ki bağlayıcısı ilə işlənməsi cümləyə məxsus müqayisə (yaxud bənzətmə) məzmununu daha da qüvvətləndirir. Hər iki formanın işləndiyi cümlələr müqayisə etməklə, bunu yəqin etmək mümkündür:

Elə bil, bu basırıqda mənə toxunsaydılar, onları elektrik cərəyanı vuracaqdı – Elə bil ki, dörd gündür xalqın uşaqlarının qarnını doyuran mən deyiləm (3, s.58; 2, s. 86; *Elə bil – elə bil ki*).

Başqa bir halda *da (də)* bağlayıcısı təsdiq məzmununu gücləndirir. *Doğrudan da* xəstə olmaq pis şeydir (3, s. 69).

Modal sözlərin cümlədaxili mövqeyi formal baxımdan az əhəmiyyətli detal olsa da onların vəzifə funksionallığına bu və ya digər dərəcədə təsir göstərmiş olur. Bu baxımdan eyni modal sözün cümlə vahidinin əvvəlində və ya sonunda, yaxud ortada işlənməsi eyni mahiyyət daşıyır. Məsələn: Yamacda bitən kola oxşayırdım, *elə bil* qucağıma yuxarılardan bir daş diyirlənib düşmüşdü, ağuşuma alıb kırımışca qalmışdım (3, s. 56). Verilmiş nümunədən göründüyü kimi, cümlə ortasında işlənən modal söz birinci komponentdəki iş, hərəkət və ya hadisənin təsdiqini bildirir.

Modal sözlər cümlə daxilində əsasən tək işlənsə də yanaşı modal sözlərin müşahidə edildiyi nümunələr də yox deyil. Bu halda əvvəl gələn modal söz ikinci cümlədaxili vəzifəsini qüvvətləndirməyə xidmət etmiş olur. Doğrudan da elə bil lalların xoru şəkil çəkdi (3, s. 61; *doğrudan da, elə bil*). Belə cümlədə birinci modal sözün yaratdığı mənə çaları daha güclü şəkildə təzahür edir.

Bədii ədəbiyyat nümunələrinin dilində modal sözlər cümlə vahidindən ayrı, təklikdə işlənə bilər. Bu zaman onun mətdaxili funksional keyfiyyəti əvvəl, yaxud sonra gələn cümləyə aid olur. Məsələn:

- Buranı deyirəm də, haranı deyəcəm ki? Xoşuna gəlmir? *Bəlkə...* (3, s. 59). Burada cümlə üzvlərindən ayrı düşmüş modal söz iş, hərəkətin yarımçıq qaldığını, yaxud fikir, mülahizənin yarımçıqlığını bildirir.

Bəzən hər hansı modal sözün həm danışiq şəkli, həm də ədəbi dildə işlənən formasından istifadə olunur. Bunlar elmi ədəbiyyat və dərsliklərdə də iki formada təqdim edilir. Məsələn: heyif – hayıf. Belə hesab edirik ki, bu tipli paralellər heç bir funksional və məzmun əhəmiyyəti daşmadığından ədəbi dil normalılığına müvafiq olaraq onların ancaq birindən istifadə edilməsi məqsəduygundur. Bunu aşağıdakı nümunələrdən də görmək mümkündür. Amma *heyif ki*, gündə bir dəfə, özü də axşam içmək olar bu dərmanı – *Hayıf*, o cür oğlanlar hələ də yatırlar (3, s. 63, 68).

Modal sözün cümlənin sonunda işlənməsi cümləyə məxsus modallıq mənasını daha da gücləndirir. Vəziyyətim yaxşı deyildi, deyəsən (3, s. 63; *deyəsən*). Sıralanma bildirən modal sözlər digər həmnövlərindən fərqli olaraq, heç vaxt tək işlənmir. Belə modallıq bildirən sözlərin digər səciyyəvi xüsusiyyəti birdən artıq cümlə vahidində özünü göstərməsi və həmin sintaktik vahidləri formal (və məzmun göstəriciləri) baxımından əlaqələndirməsidir. Nümunələrə baxaq:

Birincisi, o iki cavan oğlan avtobusdan düşəndə, görəsən, gözlərini məndən ayırmadan niyə elə həyəcan keçirirdilər? Niyə mənə toxunmamaq üçün o cür hərəkət edirdilər? *İkincisi*, evimizə zəng edəndə telefonun dəstəyini götürən o qadın kim idi? (3, s. 67-68).

Modal sözlərə məxsus başqa bir funksional xüsusiyyət yazı ilə bağlı olmayıb danışiq, tələffüz prosesində reallaşır. Məlum olduğu kimi, bu cür sözlərin tələffüzü özündən əvvəl və özündən sonra fasilənin yaranması ilə müşayiət olunur. Bu isə öz növbəsində nitq axınının ayrı-ayrı parçalara üzvlənməsi prosesinə az-çox təsir göstərmiş olur. Nümunələr:

Nə isə düşərgəyə bir neçə gün idi gəldiyim. Bax, *deyəsən* mənə bu gecədən gül kimi dərən də elə bu olacaq. Bax, *məsələn*, körpəsini süddən ayıran qəddar analar olur ha, bax onlar kimidi xoşbəxtlik. Kim götürəcəkdə ki? *Əlbəttə*, heç kim. *Bir sözlə*, ölü heyvanı az qala canlı heykələ çevirib muzeyə yerləşdirmək mənim işim idi. *Deməli*, Haqverdi Gərəkməzovun, necə olursa, Brilyantı gözü tutur (3, s. 56, 61, 65, 66, 83, 70).

Modal sözlər məlum xüsusiyyətləri ilə yanaşı, köməkçi nitq hissələrinə məxsus bir keyfiyyəti onlarla bölüşür. Bu, tabeli mürəkkəb cümlə vahidlərində müşahidə olunur. Məlumdur ki, belə mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri əksər halda formal qrammatik vasitələrin köməyi ilə əlaqələnir. Tədqiqatçılar bağlayıcı, bağlayıcı söz, ədatlarla yanaşı, modal sözləri də bu kateqoriyaya aid edir. Ə.Əbdullayev yazır: «Tabeli mürəkkəb cümlənin qurulmasında və komponentlərinin əlaqələnməsində elə bil, guya, deyəsən, sanki modal sözlərinin də mühüm rolu vardır». Və nümunə gətirir: At elə qaçırdı ki, sanki ayaqları yerə dəymirdi (bax: 1, s. 302). Məlumdur ki, sintaksisdə ara söz adlandırılan modal söz qrupu müstəqil mənalı leksik vahidlərdən yaranmışdır. Bunların bəziləri müasir Azərbaycan dilində həm əsas, həm də köməkçi nitq hissəsi kimi işlənən müştərək vahidlərdir. Q.Kazımov bu xüsusiyyəti nəzərə alaraq modal sözləri iki qrupa ayırır: «Öz inkişafını başa çatdıran sabitləşmiş modal sözlər və əsas nitq hissələri ilə əlaqəni kəsməyən qeyri-sabit modal sözlər» (6, s. 383-384).

Belə vahidlərin tabeli mürəkkəb cümlələrdə iştirakı bəzən mütəxəssislər tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul edilmir. Dilimizdə bu tipli modal sözlə başlayan və quruluşu mübahisə doğuran cümlə nümunələri vardır. Məsələn: *Görünür*, son sözləri müşahibində yaxşı təəssürat yaratmamışdı. Belə cümlələrin biri haqqında Ə.M.Əliyev yazır: «“Görünür, izahat işini o qədər də yaxşı aparmamışsınız” cümləsində görünür sözü baş cümlə olmaq vəzifəsini itirmiş, ehtimal və inam məzmunu bildirərək tam ara sözə keçmişdir. Məhz buna görə də görünür sözü müxtəlif zamanlarda işlənilib ikinci tərəflə uyuşa bilmir» (4, s. 165). Müəllif burada cümlə komponentlərinin zamana görə uyuşma keyfiyyətini əsas meyar kimi

götürür. Bu mövqedən yanaşdıqda sintaktik vahid sadə cümlə kimi qəbul edilməlidir. Eyni feilin tabeli mürəkkəb cümlədə baş cümlə komponenti kimi işləndiyi nümunələr də vardır. «“Pəncərədən görünür ki, uşaq həyətdə oynayır” tipli mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsi əvvəl gələn komponentdir» (4, s. 166). Bununla belə, tərəflərin formal-qrammatik baxımdan zamana görə uyuşa bilmədiyi elə nümunələrə rast gəlinir ki, eyni meyarı burada tətbiq etmək mümkün olmur. Budaq cümlə komponentinin ismi xəbərlə müşayiət olunduğu tabeli mürəkkəb cümlələr belə nümunələrdəndir. *Görünür*, hava qaralmaq üzrədir. Burada əvvəl gələn sözün mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümlə komponenti olduğuna heç bir şübhə yoxdur.

Müasir Azərbaycan dilində ara söz-modal sözlərlə yanaşı, ara söz vəzifəsində çıxış edən ara cümlələr müşahidə olunur. Belə cümlələrə *elə bilirəm*, *necə deyərlər*, *demək olar ki* nümunələrini aid etmək mümkündür. İndi də *elə bilirəm ki*, yuxuda atama su çatdıra bilsəydim, o, sağ qalardı (3, s. 57).

Müasir Azərbaycan dilində modal söz kimi formalaşan bəzi sözlərin tarixən cümlə kimi müəyyənləşdiyi tədqiqatçılar tərəfindən qeyd edilir (bu barədə bax: 8, s. 362-363): *elə sandı kim – sanasan kim – sankim – sanki*.

Bədii əsərlərdə modal sözlərə obrazların nitqində, dialoqlarda çox, müəllif təhkiyəsində nisbətən az rast gəlinir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
2. Azərbaycan, ədəbi-bədii jurnal. № 8, 2019
3. Azərbaycan. Ədəbi-bədii jurnal. № 3-4, Bakı, 2020
4. Əliyev Ə.M. Tabeli mürəkkəb cümlələr və onların xüsusiyyətləri. Bakı: Maarif, 1992
5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
6. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Elm və təhsil, 2010
7. Müasir Azərbaycan dili. II c., Bakı: Elm, 1980.
8. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2017.

FUNCTIONAL CHARACTERISTICS OF MODAL WORDS IN THE AZERBAIJAN LANGUAGE

Musayeva Aynur Tofiq

Summary

Modal words, in addition to expressing the attitude to the expressed thought, also play a certain role in the organization of the sentence. Modal words, which come from independent lexical units and have no lexical meaning, do not have a syntactic function and cannot participate in the process of word formation. They create additional semantic shades in the syntactic unit of which they are a part.

Modal words sometimes form different variants and are used in parallel. These parallels create shades of meaning in the text. The use of modal words with some conjunctions creates or enhances shades of affirmation, comparison, and analogy in a sentence.

The position of modal words within a sentence affects their functionality to varying degrees. Using two modals together in a sentence enhances their meaning. The spoken form of modal words is also used in written literary speech and forms a phonetic parallel. Some modal words are involved in connecting the components of a subordinating complex

sentence. In the modern Azerbaijani language, modal words can also be used in the form of a sentence.

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ МОДАЛЬНЫХ СЛОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Мусаева Айнур Тофиговна

Резюме

Модальные слова, помимо выражения отношения к выражаемой мысли, играют еще и определенную роль в организации предложения. Модальные слова, которые происходят от самостоятельных лексических единиц и не имеют лексического значения, не несут синтаксической функции и не могут участвовать в процессе словообразования. Они создают дополнительные смысловые оттенки в синтаксической единице, частью которой являются.

Модальные слова иногда образуют разные варианты и употребляются параллельно. Эти параллели создают смысловые оттенки в тексте. Употребление модальных слов с некоторыми союзами создает или усиливает в предложении оттенки утверждения, сравнения, аналогии.

Положение модальных слов внутри предложения в той или иной степени влияет на их функциональность. Использование двух модальных слов вместе в предложении усиливает их значение. Разговорная форма модальных слов употребляется также в письменной литературной речи и образует фонетическую параллель. Некоторые модальные слова участвуют в соединении составных частей подчинительного сложного предложения. В современном азербайджанском языке модальные слова могут употребляться и в форме предложения.

Rəyçi: dosent Solmaz Cəfərova

Azərbaycan dili kafedrasının 2024-cü il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 27 noyabr 2024-cü il